

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

BÚR Gábor

Afrikai birodalmak

Eredeti közlés/Original publication:

Afrika tanulmányok, 2010, IV. évfolyam, 4. szám, 5–19. old.

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.000.270

Dátum/Date: 2014. április 22. / April 22.

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

BÚR Gábor: Afrikai birodalmak, *AHU MATT*, 2014, pp. 1–20. old., No. 000.000.270, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

hazai könyvtárakban

Megjegyzés / Note:

ellenőrzött és szerkesztett szöveg / controlled and edited text

Kulcsszavak/Key words

magyar Afrika-kutatás, Afrika civilizációi, birodalmak az Ókorban, perem-
kultúrák a Középkorban, Kongó és Monomopata királyság, Afrika államai a
gyarmatosítás előtt, királyságok a gyarmati korban
African research in Hungary, civilizations of Africa, empires of antiquity,
edge cultures in the Middle Ages, Kongo and Monomopata kingdoms, states
of Africa before the colonization, kingdoms in the colonial age

-----

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS,
ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMEN-
TUM- és ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC
SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES,
COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/
writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian,
Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy letöltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elősegíteni a magyar afrikanisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

AFRIKAI BIRODALMAK

Búr Gábor

„Afrika: törzsek, államok, királyságok” – németül ezzel a címmel jelent meg az idén júliusban elhunyt kiváló angol afrikanista, Basil Davidson¹ „Afrikai királyságok” (*African Kingdoms*) című, mára már klasszikusnak számító munkája. Talán a német precizitás volt az oka annak, hogy nem elégedtek meg az eredeti angol címmel, hiszen a szerző tényleg azt szerette volna láttatni munkájában, mennyire lépéstartó kontinens volt Afrika, mielőtt a rab-szolga-kereskedelem, majd a gyarmatosítás letaszították az organikus fejlődés útjáról. A címadás azonban, ha valóban ilyen szándékkal történt, nem sikerült tökéletesre, kiegészítésre szorul, hiszen a törzsek, az államok és a királyságok mellett afrikai birodalmak létrejötte tanúskodik az evolúciós jellegű, a partikularizmustól a centralizáció irányába haladó államszerveződési változásokról.

Éppen a birodalmak kialakulása a legjobb bizonyítéka annak, hogy Afrika nem „történelem nélküli kontinens”, sajátosságai dacára is szerves része az emberiség közös civilizációs teljesítményének. A birodalmak ugyanis számos lehetséges definíciójuk ellenére minden kétséget kizáróan innovációk hordozói és elterjesztői, még abban az esetben is, ha az adott innovációkat másoktól, elődeiktől, szomszédjaiktól távoli, leigázott vagy velük más módon kapcsolatba került népektől kölcsönözték. Ez legalább olyan fontos kritériuma a birodalmiságnak, mint például a nagy területek, több etnikai csoport feletti ellenőrzés megszerzése.

Ókori birodalmak Afrikában

Afrikával kapcsolatban a legtöbb ember számára elsősorban a gyarmatbirodalmak „ugranak be”, sőt sokan még ma is olyan régi beidegződések rabjai,

---

¹ Basil Risbridger Davidson, tucatszerű Afrika történetéről és mindennapjairól szóló kiváló munka szerzője 2010. július 9-én, 95 éves korában hunyt el. Életének vannak magyar vonatkozásai is, 1939 januárjától 1941 áprilisáig a brit titkosszolgálat megbízásából, mint Balkán-szakértő (sic!) Budapesten tevékenykedett, sajtóirodát működtetve álcázásul a Petőfi téren. Az 1956-os forradalom idején immár tényleg újságíróként járt Magyarországon.

amelyek a kontinenst a törzsi fejlődésnél megrekedt területnek láttatják. Különösen a 19. és a 20. században volt divatos az egész afrikai történelmet a kontinensen kívülről érkező hatásokkal magyarázni. E rasszista nézetek túlbuzgó hívei még arról is szívesen megfélemedtek, hogy Afrika az emberiség bölcsője volt, azt pedig már végképp nem voltak hajlandók tudomásul venni, hogy a civilizáció bölcsőjét is Afrikában ringatták, nevezetesen Egyiptomban. Egyiptom az ő szemükben más volt: keleti, levantei, mediterrán, bármi, csak nem afrikai.

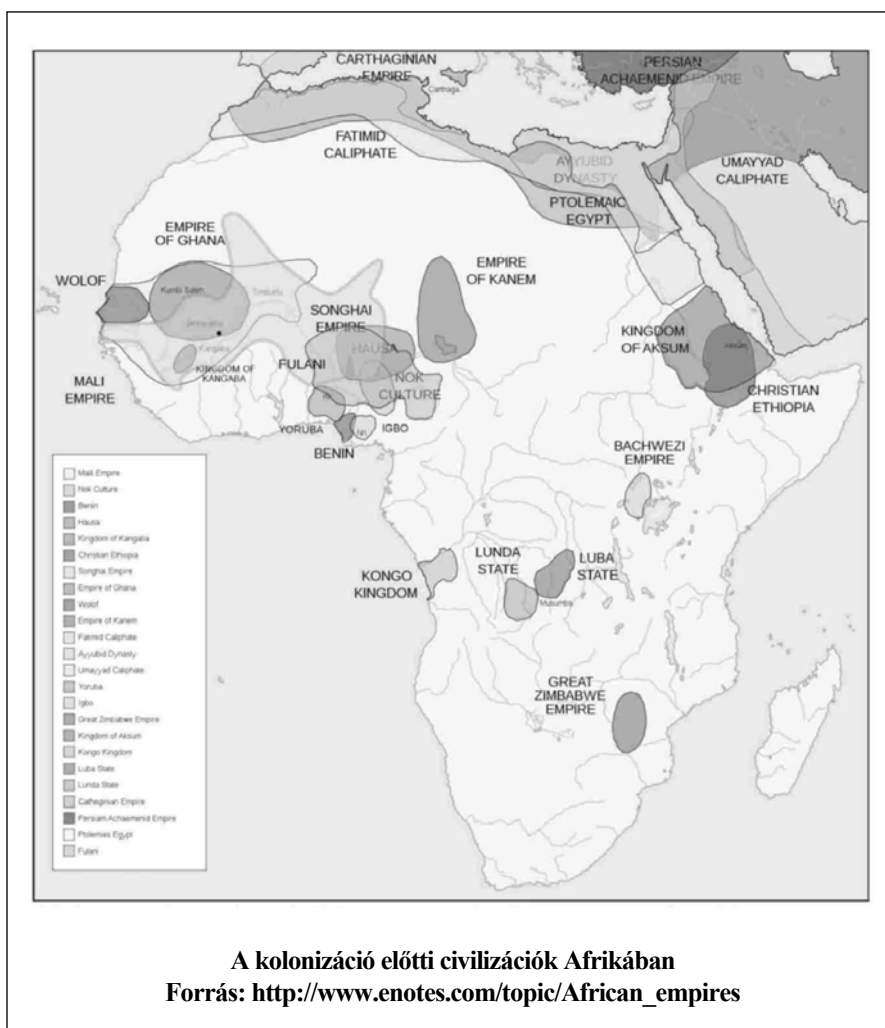
Az egyiptológia azonban egyre pontosabb képet rajzolt a korábban zavarosnak tekintett korszakokról is, s így egyértelművé vált, hogy az ún. harmadik átmeneti korban (i.e. 1070–653) a XXII. és a XXIII. dinasztia idején líbiai, míg a XXV. dinasztia korában núbiai uralkodók ültek a trónon.² Különösen az utóbbi dinasztíának, az ún. „fekete fáraók korának” (i.e. 746 k.–653) volt nagy jelentősége Afrika délebbi területeit tekintve, hiszen ez nem csupán az egyiptomi civilizáció terjeszkedését bizonyította, hanem azt is, hogy a birodalmat – ha ideiglenes jelleggel is – Núbia irányításával, a korábbi terminus technicus szerint: „etióp uralom alatt” sikerült konszolidálni. A XXV. dinasztia egyiptomi uralmának vége egyben a birodalom asszírok általi meghódítását is jelentette, a fáraók korának végét, amikortól az Alsó-Nílus medencéje idegen, Afrikán kívüli birodalmak részévé vált. Núbiában viszont, ahol már az egyiptomi óbirodalommal egyidőben létrejött egy önálló állam, az ún. Kerma királyság, s amelyet az i.e. 15. századtól az egyiptomi újbirodalom kebelezett be, a Kusita királyságban tovább élt az egyiptomi kultúra.³

Hérodotosz, aki az ún. Napata-korszak idején járt Afrikában, ezért írhatta, hogy az etiópok a legősibb nép a Földön, s Egyiptomot is ők alapították. Ez már egy másik észak-afrikai birodalom, a föníciaiak által i.e. 814-ben alapított Karthágó felemelkedésének kora volt. Ugyancsak Hérodotosz számolt be a föníciaiak nagy vállalkozásáról, Afrika, – ahogy akkor nevezték – Líbia körülhajózásáról, a Vörös-tengeren át Délnek hajózva, s Herkules oszlopainál, a mai Gibraltári-szoroson keresztül visszaérkezve, valamikor az Kr. e. 7.

² A kérdés nemzetközileg is elismert szaktekintélye Török László akadémikus. Számos, a tárgykörben publikált műve közül lásd: Török László: *The Birth of an Ancient African Kingdom. Kush and Her Myth of the State in the First Millennium B.C.*, 1995, Lille.

³ Ennek köszönhető, hogy a mai Szudánban több piramis található, mint magában Egyiptomban, noha méreteik kétségkívül szerényebbek.

és 6. század fordulóján.⁴ Karthágó az Afrika Szaharától délre fekvő területével régtől fogva fennálló kereskedelmi kapcsolatok monopolizálásával is megpróbálkozott, de tengeri birodalom lévén meg sem próbálta kiterjeszteni hatalmát déli irányban. Erre még a punokat és az egyiptomiakat leigázó, és az egész észak-afrikai partvidéket uraló Római Birodalom hatalma sem volt elegendő, a római limes egyben kulturális választóvonal is volt.

⁴ G. Mokhtar (ed.): *General History of Africa II. Ancient Civilisation of Africa*, 1981, Paris, UNESCO, 447–448. old.

Egyiptom hanyatlásával a Kusita királyság súlypontja is délebbre helyeződött, a Napata-korszakot Kr. e. 270 körül a Meroitikus-kor váltotta, a korábbinál jóval délebbi fővárossal, Meroéval, közel a Nílus 6. kataraktájához.⁵ Ez az állam az Kr. sz. 4. század közepéig állt fenn, fontos közvetítő szerepet játszva a Mediterráneum és Afrika belső területei között, például a vasművesség és más vívmányok elterjedése terén. Az Afrika belsejéből a Római Birodalomba aranyat, elefántcsontot, tömjént, mirhát, fekete rabszolgákat és vadállatokat szállító nílusi kereskedelmi útvonal ellenőrzése komoly bevételt jelentett. A kereszténység is ebben a korban terjedt el Nubiában, s terjeszkedett tovább Délnek, a mai Etiópia fennsíkjáig. Éppen itt, a Vörös-tenger közelében, a mai Észak-Etiópia és Eritrea területén alakult ki az új birodalom, az Akszúmi Királyság, amely az Kr. u. 1-től a 10-ik századig állt fenn, fénykorában, a 4. században még az Arab-félsziget egy részét is uralma alatt tartva. Ekkoriban vette fel az akszúmi uralkodó osztály a kereszténységet is, ami a késő antik világba történt sikeres betagozódását bizonyította. Az Kr. sz. 2–3. században Akszúm visszaszorította, a 4. században meghódította vetélytársát, Meroét is. Így az akkori világ nagyhatalmának számított, Róma, Bizánc és Perzsia mellett. A történészek sokáig vitatkoztak Akszúm sikerességének okairól. Korábban uralkodóinak idegen, arábiai eredetével próbálták magyarázni, mára egyértelművé vált, hogy helyi fejlődés eredménye volt ez a jelentős afrikai birodalom. Az iszlám gyors terjedése azonban elszigetelte Akszúmot a keresztény világtól, tengerpartját az arabok a 8. században elfoglalták, visszaszorult a magasföldre, és a 10. században szétesett. Sikertelen volt nyelve, kultúráját, sőt, keresztény vallását is megőriznie, és „nyomdokain”, a 12. századtól újabb birodalom kezdett épülni, Etiópia, amely sikeresen szállt szembe az iszlám meg-megújuló rohaival.⁶

Középkor: akkulturáció révén létrejött peremkultúrák?

Máig élénk vita tárgyát képezi, vajon az ókori birodalmak milyen mértékben befolyásolták Afrika későbbi történelmét. Mivel a régészet, nyelvészet és más segédtudományok csak közvetett, és nem mindig egyértelmű kapaszkodókat nyújtanak.

⁵ A katarakta szó a görög kataraktészból származik, melynek jelentése vízesés, zuhatag, s az Asszuántól a mai Kartúm közeléig összesen hat nagyobb katarakta ismert a Níluson, egy a mai Egyiptom, öt Szudán területén. Mind Egyiptom, mind Nubia történelmében fontos szerepet játszottak.

⁶ Az 1137 körül hatalomra került Zagve-dinasztia uralkodóihoz fűződik a Világörökség részét képező Lalibela 11 sziklába vájt templomának kifaragása.

kodekát tudnak nyújtani, tág tere nyílik a különböző, egymásnak teljesen ellentmondó értelmezéseknek. A gazdasági-társadalmi újítások terjedési iránya is ennek megfelelően hol Északról Délre, Keletről Nyugatra, hol éppen fordítva tétéleződik. A vasművesség kérdése az egyik legjobb példa erre: önálló vívmánya-e Afrikának, avagy a Közel-Keletről több áttételen keresztül érkezett.

Hasonló az ún. istenkirályságok kérdése, vannak, akik Egyiptom közvetlen és közvetett hatásáról beszélnek, különböző lehetséges útvonalakat adva meg. Vannak, akik a földművelő társadalmak velejárójának tekintik az intézményt, amely mindenhol önállóan születik meg. A kutatómunka napjainkban egyre nagyobb mennyiségű információt hoz a felszínre, nincs kizárva, hogy a belátható jövőben biztos válasz születik e kérdésekre. Az is biztos ugyanakkor, hogy a Nílus völgyének kitüntetett helye nem kérdőjelezhető meg, éppen úgy, ahogyan az onnan vezető „civilizációs folyosók” léte sem. Három ilyen korridorról biztosan tudunk, s nem kizárt, hogy elsősorban a kiterjedtebb régészeti kutatások tovább cizellálják a képet. A korridorok közül a legfontosabbnak az ún. Száhel-korridor tűnik, amely a Nílus völgyéből a Szahara és az erdőöv közötti széles sávban könnyítette meg az érintkezést. A másik ilyen korridor maga a Nílus-völgy déli irányban, egészen a Nagy Tavak vidékéig. A harmadik pedig a kelet-afrikai partvidék, ahol már az ókorban is jelentős volt a hajózás, így az áruk mellett az eszmék és információk cseréje is.

Ha a Száhel esetében a transz-szaharai karavánutak képeznek alternatívát, a kelet-afrikai partvidék esetében a legegységelműbb a kontinensen kívülről érkező befolyás, hiszen itt az Arab-félszigeten túlra, Perzsiába, Indiába, sőt, adott esetben Kínába, Madagaszkár esetében pedig Jáva szigetéig vezető szálaokról van szó. Éppen ezek miatt a távoli kapcsolatok miatt terjedtek el azok a nézetek, amelyek az Afrikában létrejövő államokat az akkulturáció útján létrejött peremkultúrákhoz sorolta. Csak az alaposabb kutatások tudtak fényt deríteni ezeknek az állam-alakulatoknak, sok esetben igazi birodalmak autochton fejlődésére.

Jelentőségében kiemelkedik a Száhel-korridor, hiszen ezen az útvonalon nem csupán birodalmak születtek az Kr. u. 2. évezred elejétől, hanem jóval korábban ez volt a negridek feltételezett vándorlási útvonala is, s az ún. „bantu vándorlás”⁷ jelensége, illetve a Nok-kultúra⁸ feltűnése sem érthető

⁷ Afrika népességének nagyobb hányada az ún. „bantu vándorlás” révén került mai helyére.

⁸ A Nok-kultúra a mai Nigéria középső és északi részein jött létre, Kr. e. 1000 körül. Fél évezreddel később már ismert volt e kultúra hordozói számára a vasolvasztás. A

nélküle. Továbbá az Észak-Afrikában alig néhány évtized alatt végigsöprő iszlamizáció és arabizáció ezt az utat is használja, az előbbinél persze sokkal kisebb eredményességgel. Az első afrikai birodalom, Ghána⁹ nem is ezen az úton érintkezett az arab–berber világgal, hanem ahogy ezt egy 8. századi arab forrás említi: „a Szaharán keresztül vezető régi kocsit” mentén.¹⁰

A mai Mauritánia és Mali területén létrejött birodalomról kevés dolog ismert, az viszont biztosan, hogy az itteni aranylelőhelyek biztosították felemelkedését, gazdagságát. A középkori arab források a Ghánai birodalom első 44 uralkodóját fehér királyoknak nevezik, ám róluk semmilyen kézzelfogható információ nem maradt fenn. A 19–20. századi európai történészek készséggel helyt adtak ennek a legendának. Saját előítéleteik vezették félre őket, meg voltak győződve arról, hogy az arab–berber befolyás döntő jelentőséggel bírt a Ghánai birodalom kialakulásában, hiszen a fekete afrikaiak egyszerűen képtelenek lettek volna tartós állami struktúrák létrehozására és működtetésére. Az örvendetesen gyarapodó régészeti feltárások azóta bizonyították, hogy Ghána felemelkedésében döntőek voltak a helyi elemek, az arab–berber kereskedőréteg az uralkodó elitől jól elkülöníthető területeken élte mindennapjait.

A birodalom az Kr. u. 9–10. században élte virágkorát, befolyása ekkor még a Nyugat-Maghreb egyes részeire is kiterjedt. A mindvégig „pogány” birodalom éppen az almoravidák dzsihádjának esett áldozatul, először az oázisokat, majd a határmenti városokat foglalták el, fővárosa Kumbi Szaleh¹¹, amely 30 ezerre becsült lakosságával valószínűleg Afrika akkor legnagyobb városa volt, 1076-ban esett el, noha maga a birodalom még több mint egy évszázadig fennállt. Csak ezután kezdődött az itt élők tömeges áttérése az iszlámra. A legendás, de mindenképpen sikeres Ghána példája így az egész fekete kontinens számára példaértékűvé vált, nem véletlen, hogy a Szaharától délre fekvő Afrika első függetlenné vált gyarmata, Aranypart éppen ennek a korai birodalomnak a nevét vette fel.

---

kultúrát leginkább ember nagyságú terrakotta szobraitól ismeri a világ. Az Kr. sz. 500 körül eltűnt, sokak véleménye szerint a korai joruba kultúrában élt tovább.

⁹ Hogy a mai Ghána állammal, amelytől jó ezer kilométerre Nyugatra terült el, az összetévesztést elkerüljék, hosszú ideig a Gána (Ganata) kifejezést használták, mára azonban maradt inkább a Ghana forma.

¹⁰ Ezek a kocsik feltételezhetően könnyű harci szekerek voltak, nem áruszállításra használták őket, és a „teve forradalma” előtt máshol is fellelhetők voltak a Szaharában.

¹¹ A város romjaira a mai Mauritánia déli részén bukkantak francia régészek a 20. század elején.

Ghána romjain, a felső-Niger mentén a 13. század első felében létrejött a valaha volt legnagyobb nyugat-afrikai birodalom, Mali. A birodalom alapítója a legendák övezte Szungyata Keita volt, aki (a róla fennmaradt eposzi legenda szerint) hét éves koráig nyomorékként még járni sem tudott, de csodás kalandjai után elődjét letaszítva maga lett az uralkodó. A malinke nép által lakott területen olyan muszlim állam jött létre, amely gyors terjeszkedésbe fogott, egészen az Atlanti-óceán partjáig, ellenőrzése, de nem közvetlen uralma alá vonva az aranytermelő vidékeket.¹² A Mali birodalom I. Musza Mansza idején (1312–1337) élte virágkorát. Egyik legfontosabb város a só és az arany szállításának útvonalán fekvő Timbuktu volt, „Afrika Athénja”, ahol muszlim tudósok sokasága alkotott, s amely a 14. században már felkerült az akkori európai tengerészeti térképekre, a portolánokra is.

Musza Mansza¹³, Mali fekete szultánja, az akkori világ valószínűsíthetően leggazdagabb uralkodója 1324-ben mekkai zarándoklatra indult, egyes források szerint 60 ezres kísérettel. Az uralkodó becsülhetően két tonna aranyat vitt magával, s olyan bőséggel osztogatta, hogy Egyiptomban a sárga fém mintegy negyedét elveszítette értékéből. Egy évvel később, a visszaúton Musza Mansza maga is megtapasztalta ezt az árforradalmat, mert aranya leértékelődése miatt a helyi kereskedők kölcsönére kellett hagyatkoznia.¹⁴

A 14. sz. második felében a Mali birodalmat sorozatos trónviszályok és a peremterületek leválása gyengítették meg. Különösen érzékeny veszteség volt a Niger középső folyásának nagy kanyarja mentén élő szongájok kiválása, akiknek kiváló lovassága volt. Ezt a harcos népet Timbuktu lakói félig pogányoknak tartották, mivel az iszlámot a 15–16. században virágkorát élő Szongáj (Szongai) birodalomban nem tették államvallássá, bár a birodalom felső rétege és uralkodó dinasztiája felvette az iszlám vallást. A hódítások révén ez a birodalom is hatalmas területűvé duzzadt, de ez állandó háborúskodást is jelentett, ám az északról előretörő marokkóiakkal szemben (soraikban sok tűzfegyverrel felszerelt volt spanyol hadifogollyal) alulmaradtak. A muskétákkal szemben a szongáj hadsereg a közel tízszeres emberfölény dacára sem tudott sikerrel szembeszállni, így Szongáj 1591-től Marokkó vazallusává vált. Hatalmas aranykincs vált a hódítók zsákmányává.

¹² A hódítási próbálkozások az aranytermelés leállításával jártak, így ésszerűbb volt csak lazább ellenőrzést gyakorolni, az aranyrögöket elvették, míg az aranyport a bányászok megtarthatták.

¹³ Az uralkodó címe Musza volt.

¹⁴ A kölcsönt állítólag úgy fizette vissza, hogy minden kölcsönkapott 300 dinár helyett hétszázat adott vissza.

Ez az alárendeltség azonban nem sokáig tartott, hiszen a sivatagon keresztül nehézségekbe ütközött és drága volt az utánpótlás szállítása, így lényegében csak Timbuktu és Dzsenné városainak környékére szorítkozott a marokkói pasa tényleges uralma. Ennek ellenére a 16. század végére a maradék Szongáj birodalom is szétesett. Fénykorának gazdagságát Leo Africanus¹⁵, a 16. század nagy utazója és földrajztudósa örököltette meg, annyira hitelesen, hogy leírása alapján az európai utazók a 19. század első feléig újra és újra megpróbálkoztak a hitetlenektől elzárt város fellelésével, és mikor az 1928-ban¹⁶ végre megtörtént, nem akarták elhinni, hogy a szegényes romok egy valaha volt nagy birodalom kiemelkedő fontosságú városa volt.

Így verhetett gyökeret az a nézet, hogy Afrika történelmének ezeket a fényes fejezeteit arabok, és nem fekete emberek írták. E három birodalom felemelkedésével és lehanyatlásával véget is ért a középkori nagy nyugat-afrikai birodalmak kora. A tengerpartokon megjelentek a portugálok, akik a Szaharán keresztül bonyolódó kereskedelembe szokásosnál magasabb árakat kínáltak az afrikai portékákért, így az északi útvonalak csomópontjai megszűntek civilizációs központokként funkcionálni. A portugálok, majd a nyomukban érkező többi európai hódító pedig egy teljesen új szerepre kényszerítette az afrikaiakat.

Megkérdőjelezhetetlenül afrikai: Kongó és Monomotapa királyságai

A késő középkorban és a kora újkorban Afrika középső, keleti és déli részén is számos államalakulat jött létre, sőt, legendás birodalmak is léteztek, jobbra a felfedezők fantáziájában, mint például „János pap országa”¹⁷, amelyet kerestek, de igazából soha meg nem találtak meg. A Csád-tó környékétől a Zambézi völgyéig tehát protoállamok, államok és potenciális birodalmak sorra létezett, közülük azonban csak kettő kerül itt kiemelésre (némi önkényesen e tanulmány szerzője által), a Kongó királyság és a Monomotapa bi-

¹⁵ A Timbuktot megjárta utazó életéről magyarul Amin Maalouf tollából olvasható *A pápa rabszolgája* című regény.

¹⁶ Timbuktot igazából a skót Alexander Gordon Laing érte el először 1826-ban, de továbbhaladtában a tuaregek megölték, feljegyzései is megsemmisültek. A dicsőség így René Caillié francia utazónak jutott két évvel később.

¹⁷ A világtérképek többségén egészen a 18. századig általában Etiópia szerepel „János pap országaként”.

rodalom. Különösen az előbbiről tudott már a kortárs Európa is sokat, hiszen a portugálok közvetlen, tartós kapcsolatba kerültek vele.¹⁸ Kongó uralkodója, Mani-Kongo Nzinga és családja már alig két évvel az első portugálok udvarában történt megjelenése után, 1491-ben felvette a keresztséget, sőt, még nevét is János királyra változtatta. Fiát Portugáliába küldte tanulni, aki hazatérve püspökséget alapított, és a helyi főnökök fiait is Portugáliába küldte tanulni, a királyság közigazgatását pedig portugál mintára szervezte át.

Egy 1578-as útleírás így ír Kongóról:

„A Királyság 6 tartományra oszlik, ezek; Bamba, Soio, Sunde, Pango, Bata és Pemba. A legnagyobb és leggazdagabb Bamba, melyet a nemrég elhunyt Alvaro király unokaöccse Sebastiao Manibamba kormányoz. Ez a tartomány a tengerpart mentén terül el, az Ambríz folyótól a Cuanza folyóig észak–déli irányban. Sok kisebb főnököt tart fennhatósága alatt, akik közül a nagyobbak a következők; António Mani Bamba, aki helyettese és testvére Sebastiao-nak, aztán Mani Lemba, Mani Dande, Mani Bengo, Mani Luanda – aki Luanda szigetének kormányzója – Mani Corimba, Mani Cuanza, Mani Cacanje. Ők a tengerpartot uralják. A szárazföld belseje felé az ambunduk élnek Angola mellett, ők az említett Manibamba alattvalói; Engaze Quinguengo, Motolo, Cabonda és más alacsonyabb rangúak. Megjegyzésre méltó, hogy a Mani szó jelentése Úr és a többi pedig az általa irányított földet jelenti; pl.: Mani Bamba azt jelenti Bamba területének ura, Mani Corimba (ez Bamba egy része) jelentése Corimba ura stb. Bamba tartomány déli irányban Angolával szomszédos, keleti irányban az Aquilunda tónál végződik, Quissama környékén.”¹⁹

A 14. századtól fennálló Kongó királyság területe azonban a 16. századtól az európai rabszolga-kereskedelem egyik legfontosabb forrásává vált, s ez a birodalom elnéptelenedéséhez és széteséséhez vezetett, noha maga a királyság (kiüresedett) intézménye egészen Angola 1975-ben elnyert függetlenségéig fennállt.

Sokkal kevesebb ismert a másik nagy birodalomról, a Monomotapa királyságról. Arab források már a 10. században említenek egy nagy afrikai államot messze délen, ahol aranyat bányásznak. Az arany mellett réz, vas és elefántcsont is bőségesen rendelkezésre állt, s ezeket az árukat már a 10. századtól ázsiai eredetű textíliákra, üvegárukra, a későbbiekben porcelánra is cserélték. A csere színhelye a tengerparti Sofala volt, a mai Közép-Mozam-

¹⁸ A Kongó folyó torkolatáig a portugál felfedezők közül elsőnek Diogo Cão jutott el 1482-ben.

¹⁹ Rubint István (ford.): Duarte Lopes – Filippo Pigafetta: A Kongó Királyság és a szomszédos területek leírása, I. könyv. In: *Palimpszeszt Tudományos és Kulturális Folyóirat*, 1997. június–július, 5–6. szám.

bikban. Mivel a királyságban nem ismerték az írást, kizárólag a régészet ad támpontokat a Monomotapa királyság történetéhez, amely virágkorát a 13. és 15. század között élte, ekkor épültek fővárosában a máig titokzatos és monumentális épületek.

Monomotapa Királyság egy régi térképen

Forrás: <http://www.geographicus.com/blog/rare-and-antique-maps/monomotapa-mutapa-and-king-solomons-mines/>

A hatalmas, habarcs nélkül emelt kőépítmények a piramisok után Afrika legnagyobb szabású építészeti emlékei. A portugál felfedezők csak a 16. század elején közelítették meg Nagy-Zimbabwe²⁰ városát, amikor a birodalom már szétesett. A várost, amelynek egy évszázaddal korábban 10–20 ezer főre becsülhető lakossága volt, akkorra már elhagyták, a feltételezések szerint környékének eltartó képességét addigra teljesen kimerítették. 1871-ben egy német utazó, Karl Mauch fedezte fel újra a romokat, amelyek azután legendákat szültek Európában. A Bibliában is említett Ofir²¹ országát vélték

²⁰ A Zimbabwe szó kőházat jelent.

²¹ Az Ószövetségben Ofir többször is említésre kerül, ahonnan Salamon király hajói nagy mennyiségben hoztak aranyat, szantálfát, elefántcsontot, fűszereket, majmokat és pávákat.

benne felfedezni. Azt feltételezték, hogy itt volt Sába királynőjének palotája, és innen származtak Salamon király mesés kincsei. A területet meghódító Cecil Rhodes a vatikáni és a lisszaboni könyvtárakba küldte embereit, hogy kutassák fel, ki emelhette az építményeket, arabok, perzsák, indiaiak, vagy más ázsiai nép. Bármilyen jó volt, ami nem afrikai származásra utalt, a területet kincsvadászok járták, sok kárt okozva az emlékekben. A későbbi szakszerű régészeti kutatások eredményeit kétségbe vonva a rhodesiai telepes rezsim egészen az 1970-es évekig tagadta a Monomotapa birodalom afrikai voltát.

Afrika államai a gyarmatosítás előtti évtizedekben

A 18. században virágkorát élő európai és az arab rabszolga-kereskedelem által kivéreztetett Afrikában már csak ritka esetben születtek nagy birodalmak, ám a 19. század gyarmatosítás előtti évtizedeinek történéseire így is néhány jelentős állam és személyiség nyomta rá a bélyegét. 1801-ben érkezett Egyiptomba Mohammed Ali²², hogy a török szultán nevében rendet teremtsen a franciák által felforgatott országban. A mamelukok legyőzésével saját abszolút hatalmát kiépítő alkirály (*khedive*), számos más hódítása mellett, 1820 és 1822 között elfoglalta Dongolát, Szennárt és Kordofánt, 1824-ben megalapította Khartumot, majd 1830-ra meghódította a mai Szudán teljes területét, örökletes alkirályságot hozva itt létre. Az egyiptomi fennhatóság ezen a területen egészen az 1880-as évek elejéig, a mahdista felkelésig fennmaradt. Mohammed Ali egyben az iszlám új, energikus képviselője és megújítója is volt Egyiptomban, az enervált török vallási uralommal szemben. Modernizációs kísérletét azonban zátonyra futtatták az európai nagyhatalmak, amelyek nem szerettek volna egy keleti birodalmat vetélytársul.

Egy másik jelentős moszlim állam Közép-Szudánban, Hauszaföldön jött létre 1804-ben a fulani Uszmán dan Fodio vezetésével. A fulanik néhány éven belül meghódították az összes hausza városállamot, és dzsihádot hirdetve óriási birodalmat teremtettek. Uszmán dan Fodio már évekkel 1818-ban bekövetkezett halála előtt visszavonult a kormányzástól, és minden energiáját a muzulmán vallás megújításának, a pogány elemek kigyomlálásának szentelte. Fia, Mohammed Bello Szokoto szultánja lett, azé a birodalomé, amely Nigéria angol gyarmatosításáig fennállt.

---

²² Mohammed Ali albán származású török hadvezér volt.

Nyugat-Afrikában a 19. század közepén El-Hádzsi Omár Sierra Leone-ban angol kereskedőktől vásárolt tűzfegyverekkel a Futa Dzsallonból kiindulva legyőzte a mohamedán Fulbe birodalmat, s egészen a szenegáli francia birtokokig húzódó államot alapított, amelyet 1864-ben bekövetkezett haláláig vezetett. Omár birodalmának jelentős részét azután az utolsó afrikai muzulmán birodalomépítő, Szamori²³ kebelezte be 1870 és 1890 között. A Csád-tó medencéjében El Kanemi és fia Omar újból felvirágoztatták az egyik legrégebbi afrikai birodalmat, Bornut, azáltal, hogy a 10. század óta uralkodó Sefuwa dinasztia 1846-ban történt megdöntésével maguk vették fel a Mai, azaz Szultán címet. Bornutól keletre a Wadai birodalom jött létre 1803–1813 között Abd el-Krim szultán uralma alatt, aki befolyását egészen a Nílusig kiterjesztette. Bornu és Wadai a század végén előbb Rabeh (Közép-Afrika Napóleonja) és a mahdisták, majd a századfordulón a francia hódítók uralma alá került.

A felső-guineai partvidéken, Arany- és Rabszolgaparton négy állam emelkedett ki jelentőségében, Asanti, Dahomey, Oyo és Benin. Közü-

Elefántcsont maszk a 16. századi Beninből
Forrás: <http://www.flickr.com/>

²³ Samory Touré 1830 körül született Manyambaladugu-ban, a mai Guinea délkeleti részén, egy kereskedő fiaként. Fiatal korában áttért az iszlám hitre. Először faama, hadvezér lett belőle, majd saját, rövid életű (1878–1898) mandinka birodalmat alapított. Számos győzelme ellenére a nehéz fegyverzetet bevető franciák végül megadásra kényszerítették. Gaboni száműzetésben halt meg.

lük a legrégebbi, Oyo, a joruba központ 1820 körül a fulbék hadjáratai idején elveszítette területének északi felét, fővárosával együtt, s ez a koraállamiság jegyeit felmutató konföderáció már az 1840-es évektől kezdve lépésről lépésre angol befolyás alá került. Benin hanyatlása már a 18. század elejétől tartott, az egykor európai zsoldosokat is szolgálatába fogadó, művészetéről híres állam a 19. századra árnyéka volt egykori önmagának, a Niger-delta egymással rivalizáló uralkodói és a despotikus papi kaszt aláásták az egykor híres udvart tartó oba hatalmát. Dahomey királysága csak Gezo király uralkodása alatt (1818–1848) tudta magát végérvényesen függetleníteni Oyotól. Már 1774-ben, Widah elfoglalásával sikerült a királyságnak megvetnie a lábát a tengerparton, és így a rabszolga-kereskedelemben való bekapcsolódása különösen eredményes volt. Dahomey királya a 19. században több mint tízezres hadsereggel rendelkezett, az akkor legmodernebbnek számító fegyverekkel felszerelve. Különleges hírnévre tett szert az uralkodót őrző amazonsereg. Eredményes kísérletek történtek a rabszolga-kereskedelem utáni korszakra való átállásra, különösen a pálmaolaj kivitele révén, de a franciák már 1851-ben megvetették a lábukat a tengerparti Porto Novóban, és 1892 novemberében az utolsó dahomeyi király, Behanzin behódolt a franciák előtt.

A mai Ghána középső területein jött létre az Asanti konföderáció, amely a 18. században keleti és északi irányban hódítva komoly birodalommmá vált. Arany-, rabszolga- és kóladió exportja volt jelentős. A 19. század elejére hatékony adórendszere, állandó hadserege és hivatalnoki kara működött. A korai államiság összes jegyével rendelkező birodalom élén az Asantehene²⁴ állt. Ezt a címet 1800 és 1824 között Osei Bonsu viselte, akinek legfontosabb törekvése a déli partvidék meghódítása volt. A helyi főnökök vazallussá tétele mellett 1807-ben megtámadta az Anomabuban felépített aranyparti angol erődöt is. Ezzel kezdetét vette Asanti évtizedes küzdelme a brit behatolás ellen. Kumasit, a fővárost 1874-ben nagy létszámú brit hadsereg foglalta el, de csak a 20. század legelején vált Asantiföld brit protektorátussá.

Abesszíniában Nagy Jasu 1704-ben bekövetkezett halála után a négusok uralma formálissá vált, az ország más- fél évszázadra a teljes anarchia állapotába süllyedt. 1856-tól II. Teodor, majd 1872-től IV. Johan négusok szervezték újra, és centralizálták a császárságot, amely így képessé vált mind az egyiptomi, mind a mahdista hódító terveket megghiúsítani. Az afrikai Nagy Tavak vidékén különösen három korai feudális állam jelentősége nőtt meg a 19. században: Bugandáé, Ruandáé és Burundié. A térségre általánosan jel-

²⁴ Az Asantehene aranytrónusa akkora jelentőséggel bírt, hogy a brit hódítók ellen 1900-ban felkelés tört ki, amiatt, hogy Sir Frederick Hodgson, Aranypart kormányzója bele akart ülni.

lemző volt a nomád állattenyésztő népek leszármazottaiból rekrutálódott arisztokrácia uralma a földműves, paraszti rétegek fölött, mint azt Ruanda és Burundi tuszi–hutu társadalmi jól példázzák. Buganda volt a legfejlettebb, a Viktória-tavon 300–400 egységből álló flottájuk örködött a bugandai uralkodók, a kabakák hatalmának csorbíthatatlanságán, s ez a flotta egyben lehetővé tette a tavi kereskedelem monopolizálását. A kelet-afrikai partokon a szuahéli városállamok a 17. századtól az Ománi Szultánátus fennhatósága alatt álltak. 1840-ben a szultán székhelyét Ománból Zanzibár szigetére tette át. Zanzibár és Pemba a szegfűszegtermesztésben monopolhelyzetet élvezett ekkoriban.

Dél-Afrikában 1818-ban „Afrika Napóleonja”, Shaka²⁵ (vagy Saka) szerezte meg a zuluk királyának címét, az ő hódításai és rettegett uralma hozta mozgásba a szubkontinens népeit a következő évtizedben. E hatalmas területekre kiterjedő háborús zűrzavar, erőszakolt migrációk, egész régiók elnéptelenedésével járó pusztítások összefoglaló neve Mfecane, amely a zuluk nyelvén ütést, csapást jelent. Így kerültek a matabélék a mai Zimbabwebe, ahol Mzilikazi, majd fia Lobengula hoztak létre erős királyságot 1838 és 1894 között. Nguni és szotó csoportok a mai Zambiáig és Tanzániáig, sőt, Kenyáig is eljutottak a Mfecane során, roppant felfordulást okozva ezeken a területeken.

Királyságok a gyarmati korban

A gyarmatosítás előtti társadalmi–politikai rendszer sehol sem tudott olyan változások nélküli formában fennmaradni Afrikában, mint Bornu²⁶ és a Szokotói Kalifátus britek által elfoglalt részén. A kalifátus a 19. század végére már túljutott hatalma csúcsán, a kalifa uralma a tucatnyi emirátus élén álló emírek által korlátozott volt. A 20. század első éveiben a britek csekély haderővel sorra foglalták el az emírségeket, s mind a kalifa, mind az emírek a britek által kiválasztott és kinevezett személyek lettek. Az angolok számára a Szokotói Kalifátus az afrikai civilizáció csúcsát jelentette, olyan modellt, amit egész Nigériára ki szerettek volna terjeszteni. A közvetett uralom klasz-

²⁵ Shaka kaSenzangakhona, vagy Shaka Zulu a legnagyobb afrikai birodalomépítők egyike, 1787 körül született, valóságos katonai forradalmat indított útjára, a bivalyszarv-alakzatban felvonuló 50 ezer harcosa félelmetes seregnek számított. 1828-ban féltestvérei ölték meg, míg seregei Zuluföldről északra harcoltak.

²⁶ Bornu a középkori Kanem örököse volt a Csád-tó medencéjében, a mai Északkelet-Nigéria területén.

szikus formája alakult itt ki, nagyfokú helyi önállósággal, az angolosítás, illetve a nyugatosítás csekély, vagy elenyésző volt.

Ahogy az európai hódítás után a nagy múltú királyság, Buganda a brit Uganda Protektorátus részévé vált, úgy a legtöbb afrikai királyságot is az újonnan létrejött gyarmati közigazgatási egységekbe olvasztották be. Csak néhány olyan hagyományos fekete-afrikai állam volt, amely területi integritását lényegében teljes mértékben megőrizve élte túl a gyarmati korszakot – Kelet-Afrikában Ruanda, Burundi és Zanzibár, Dél-Afrikában Baszutföld (a mai Lesotho) és Sváziföld. Ezekben az országokban az európai gyarmatosítók nem számolták fel az uralkodók hatalmát, hanem együttműködésre kényszerítették őket. Az uralkodók kezében megmaradt hatalom nagy eltéréseket mutatott, néhányan közülük csupán reprezentatív funkciókat láthattak el, a dél-afrikai uralkodók viszont megtarthatták alattvalóik feletti hatalmuk jelentős részét.

Ezek a prekoloniális rendszerek más és más okok miatt öröklődtek át a gyarmati korszakba. Zanzibár különleges európai megítélés alá esett, a 19. század nyolcvanas éveire belekerült az európai hitelek, pénzügyi rendszer és az informális hatalmi politika gépezetébe. Amikor ez az informális ellenőrzés formálissá lett, a protektorátus intézményének megtartása hosszú távú következményekkel járt. Az európai jogban a protektorátusi státus sok mindent jelenthetett, a legáltalánosabb jellemzője mégis az volt, hogy a fennhatóságot gyakorló hatalom a szuverenitás néhány elemét magához vonta. Ez az európai gyakorlatban főként a pénzügyek és a külügyek irányítását jelentette. Zanzibár földrajzi helyzeténél fogva a britek számára India külső biztonsági övezetéhez tartozott.

Már 1822-ben az ún. „Moresby szerződés”²⁷ révén a szultán engedményekre kényszerült, elsősorban arra, hogy keresztény országokba nem ad el többé rabszolgákat. A rabszolga-kereskedelem teljes betiltását a britek egy 1873-as újabb szerződésben kényszerítették ki, ami gazdaságilag jelentősen meggyengítette Zanzibárt. Mindinkább a brit konzulok és a brit flotta határozta meg a szigeten az ügyeket, Zanzibár nem hivatalos miniszterelnökeivé váltak anélkül, hogy ez az anyaország adófizetőinek egyetlen fillérébe belekerült volna. A Szezei-csatorna megnyitása azonban más európai hatalmakat is a térségbe vonzott. II. Lipót belga király a kelet-afrikai partokra is ki akarta terjeszteni uralmát. A franciák Zanzibár egyik mellékszigetét, Mafiát akarták

²⁷ A szerződés névadója Sir Fairfax Moresby brit admirális, akit 1821-ben azért helyeztek át Máltáról (ahol a kalóztól védte a szigetet), hogy számolja fel a rabszolga-kereskedelmet.

megvenni, valamint vasúti koncessziót szerezni a Tanganyika-tóhoz. A németek pedig „földműves- és kereskedőgyarmatot” szándékoztak a Zanzibárral szemközti partvidéken létrehozni, ami az angolokat cselekvésre ösztönözte. „Nem intézhetjük úgy az ügyeket, mint eddig” – írta Lord Granville brit külügyminiszter.

„Ha habozunk, egy másik, kevésbé szégyenlős hatalom megaláz bennünket.” A helyzet rendezése két lépcsőben, az 1886 novemberében és az 1890 júliusában (az ún. Helgoland Egyezmény) kötött megállapodások révén történt meg, Zanzibár formálisan is brit protektorátussá vált.

Benini harcosokat ábrázoló bronz plakett

Forrás: <http://article.wn.com/>

Ruandába és Burundiba a németek kelet-afrikai hódításaik során az 1890-es Helgoland Egyezmény nyomán jutottak el, a két területet – Afrika legsűrűbben lakott részé – 1899-től egységes katonai körzetként igazgatták. A német gyarmatosítók meghagyták a tuszi arisztokráciát és a két uralkodót, a mwamit, illetve a ganwát eredeti pozíciójukban, de a tuszi uralkodó klánok közötti konfliktusokat kihasználták uralmuk erősítésére. Ruanda és Burundi a közvetett európai uralom megvalósulásának példái. A német elképzelések szerint a későbbiekben a rendszernek a közvetlen uralom irányába kellett volna fejlődnie, ám ennek kivitelezésére Németországnak már nem maradt ideje.

Baszutóföldön, ahol a szotók és kongák aránya megegyezik a hutuk és tuszik egymáshoz viszonyított arányával, nem alakult ki Ruandához és Burundihoz hasonló kasztszerű etnikai alapú feudalizmus. A 19. század első felében a szotók egyik főnöke, I. Moshoeshoe²⁸ a zuluk, a búrok és az angolok ellen harcolva egyesítette a magas, 1500–1600 méteres hegyi platón fekvő – ezért „Afrika Svájcának” is nevezett – ország népeit, egységes kormányzati és jogrendszerrel vezetve be. Amikor 1867-ben a búrokkal szembeni katonai vereség elkerülhetetlennek látszott, I. Moshoeshoe király a másik ellenfélhez, Angliához fordult katonai segítségért. A búrok az ország legalacsonyabban fekvő, így legértékesebb részét elvették, de Nagy-Britannia geostratégiai megfontolásokból a fennmaradó országrészt 1868-ban protektorátussá nyilvánította, majd négy évvel később fokföldi gyarmatához csatolta. A fokvárosi hatóságok megkísérelték a szotók tűzfegyvereit elkobozni, az emiatt kirobbant felkelés eredményeként Baszutóföld újra protektorátus lett. A király és a főnökök a helyükön maradhattak, a brit főbiztos baszutóföldi tevékenységét csak „részmunkaidőben”, rezidens útján végezte, mivel két másik protektorátus is fokvárosi hivatalához tartozott.

A 97 százalékból a névadó szvázik által lakott Szváziföld lakói már a 19. század elején a zulukkal vívott harcaik során egységes néppé kovácsolódtak a Dlamini klán uralma alatt. Az angol–búr ellentétek ügyes kihasználásával a szvázik uralkodója, a ngwenyama 1895-ig meg tudta őrizni az ország függetlenségét. Ekkor a Dél-afrikai Köztársaság (Transvaal) protektorátusává vált, majd az angol–búr háború után a protektori jogokat a britek vették át.

Az afrikai uralkodók Leshotóban, Szváziföldön és a harmadik dél-afrikai angol protektorátusban, Becsuánaföldön is lényegesen nagyobb befolyást és

²⁸ Moshoeshoe, a „borotvapenge”, ahogy egy szotó dicsérőének elnevezte a búrok és az angolok között próbált lavírozni, ügyes diplomáciával, s ha kellett háborúval is. Országát jelentős részét elragadták a búrok, így fogadta el végül az angolok, pontosabban Viktória királynő védnökségét 1868-ban.

hatalmat tudtak megőrizni maguknak, mint bárhol másutt a kontinensen. Ezek az afrikai dinasztiák átvészelték a gyarmati korszakot, és a megváltozott körülményekhez igazodva a függetlenség elnyerése után, immár alkotmányos keretek között uralkodtak tovább.

Felhasznált irodalom

- BÚR Gábor
 2002 Nemzeti eszmék és folyamatok Afrikában, in: BALOGH András – ROSTOVÁNYI Zsolt – BÚR Gábor – ANDERLE Ádám: *Nemzet és nacionalizmus*, Budapest, Korona Kiadó.
- CORNEVIN, Robert & Marianne
 1964 *Histoire de L'Afrique des origines a nos jours*, Paris, Payot.
- CURTIN, Philip – FEIERMAN, Steven – THOMPSON, Leonard – VANSINA, Jan
 1995 *African History: From Earliest Times to Independence*, New York, Longman.
- DAVIDSON, Basil
 1965 *Az újra felfedezett ősi Afrika – A fekete anya*, Budapest, Gondolat.
- FAGE, J. D. – TORDOFF, William
 2004 *Afrika története*, Budapest, Osiris.
- GARLAKE, Peter
 1998 *Afrikai királyságok*, Budapest, Helikon.
- GATES, Henry Louis Appiah – Kwame Anthony
 2010 *Encyclopedia of Africa*, Oxford–New York, Oxford University Press.
- ILIFFE, John
 1995 *Africans. The History of a Continent*, Cambridge, Cambridge University Press.
- MURRAY, Jocelyn
 2003 *Az afrikai világ atlasza*, Budapest, Helikon.
- READER, John
 1998 *Africa. A Biography of the Continent*, London, Penguin Books.